

## Fények és árnyak

### Katolikus egyházi vezetők, antiszemitizmus és holokauszt a Horthy-korszakban (1920–1944)

Ma már közhelynek számít George Santayana állítása, miszerint „azok a nemzetek, amelyek nem tanulják meg a múlt leckéit, arra ítéltetnek, hogy a múlt valamennyi tévedését megismételjék” (idézi Braham 2005, 32). Márpedig a magyar történelem egyik problematikus időszakának – a Horthy-korszaknak – igen érzékeny (és átpolitizált) kérdésével, az egyházak/egyháziak antiszemitizmusával kapcsolatban csak igen csekély mértékben folyik korabeli forrásokra alapozott módszeres kutatás (Braham 2010).<sup>1</sup> Sőt, mintha részlegesen tabusított problémával állnánk szemben. Elgondolkodtató, és egyben jelzésértékű, hogy napjaink egyik meghatározó történésze, Romsics Ignác akadémikus magát az egész egyházi problematikát is következetesen mellőzi a Horthy-korszak általános ismertetéséből (Romsics 1999; 2007, 773–958; 2011). Pedig ebben az időszakban a katolikus „egyház öndefiníciója szerint a közélet egyik legfontosabb intézménye volt, amelynek feladata a »radikális ideológiák« elleni harc, egy eddig is ápolott értékkanon még intenzívebb közvetítése, nemcsak intézményei révén, hanem a politikai közélet valamennyi területén. Ezt szolgálta – a klérus politikai érdekeinek nyilvánvaló eszköze – a keresztény párt aktív támogatása, illetve a katolikus szervezetek, valamint az alsópapság még hathatósabb ellenőrzése is” (Spannenberger 2009, 190). Más megfogalmazásban: tulajdonképpen a katolikus egyház volt „a rendszer egyik legitimációs bázisa” (Gárdonyi 2007, 269).

Mi ennek a hiányosságának az oka? Mindenekelőtt az, hogy a közhiedelemmel ellentétben az egyes magyarországi, ún. történelmi, keresztény egyházak (katolikus, református, evangélikus) történelme máig feldolgozatlan. Ennek elsődleges oka az alap kutatások hiányában, illetve a felekezeti/teológiai szemléletmód erőteljes érvényesülésében rejlik.<sup>2</sup> Valójában nincsenek olyan intézményes helyek, ahol a kereszténység egyetemes történetének átfogó, szervezett, strukturált, kontextualizált és történettudományi megközelítésű kutatása folyna. Többnyire személyes érdeklődésekről beszélhetünk, amelyek – mindenekelőtt magyar/magyarországi vonatkozású, és időben behatárolt, egyháztörténeti – részterületekre korlátozódnak.<sup>3</sup> Ebből kifolyólag nem meglepő, hogy a

magyarországi keresztény egyházaknak a Horthy-korszak kibontakozó antiszemitizmusában játszott társadalmi szerepe és felelőssége sem került feltárára. De nem születtek olyan átfogó munkák (monográfiák) sem, amelyek a vallás és a politika XIX. és XX. századi viszonyrendszerét mélyrehatóan tárgyalnák.<sup>4</sup>

### *A magyar nemzetállam létrejötte: 1918–1920*

Az I. világháború utolsó évének, 1918-nak végén Magyarországon zűrzavaros időszak kezdődött. Gyors egymásutánban történt a tiszavirág-életű Köztársaság kikiáltása, a Tanácsköztársaság markánsan egyházellenes, bolsevik típusú kísérlete,<sup>5</sup> az ország jelentős részének román katonai megszállása, majd a legvégén, 1919 őszén, a Horthy Miklós irányította ellenforradalmi, és „nemzeti-keresztény”, rendszer megszilárdulása, amely egyébként megegyezett a katolikus egyház víziójával.

A trianoni békeszerződés aláírásával – társadalmi és politikai berendezkedésében, valamint mentalitásában – tulajdonképpen egy XIX. századi magyar nemzetállam jött létre. Gyakorlatilag már születése pillanatában egyik meghatározó eleme volt az antiszemitizmus. A Monarchia idejében a történeti Magyarországot mindvégig jellemző és meghatározó nemzeti (mindenekelőtt román<sup>6</sup>) kisebbségi problémák helyét a trianoni Magyarországon azonnal átvette az ún. „zsidókérdés”. Mintha a magyar politikai elitnek<sup>7</sup> állandó „belső ellenségre” (lett) volna szüksége! A zsidóság kollektíve lett egyszerre felelős a demokráciáért, a liberalizmusért, a kapitalizmusért, a szociáldemokráciáért és a bolsevizmusért. Vagyis mindenért, amit az ország arisztokrata, valamint egyházi vezetése együttesen utált. A traumáktól sújtott, egzisztenciális bizonytalanságtól és nemzeti identitáskrizisben szenvedő magyar társadalom irányító rétege megtalálta a problémák ideális okát és magyarozatát; és egyben felmentette önmagát minden felelősség alól. A kiélezett társadalmi feszültségekkel terhelt Magyarországon „a keresztény diplomások ezrei állásért kilincselve kénytelenek voltak tapasztalni, hogy mind az iparban, kereskedelemben, mind a szabad pályákon, az állások nagy részét, mégpedig a legjavát, a zsidóság tartja »megszállva«. Így lett a »zsidókérdés» elsősorban a középosztályt, a diplomásokat és az egyetemistákat izgató üggyé. A gyúanyag adva volt, a szikrát a robbanáshoz a német nácizmus és a magyar szélsőjobb antiszemita agitációja szolgáltatta”. (László 2005, 278–279)

Az antiszemitizmusnak a köztudatban történő megszilárdulása megértéséhez azonban az sem hagyható figyelmen kívül, hogy mind a liberálisok (akik a kapitalista piacgazdaság törvényszerűségeire esküdtek), mind pedig a szociáldemokraták (akik a társadalmi igazságosság megvalósítását a szocialista rendszertől várták) az antiszemitizmust múltó jelenségnek tekintették. Egyáltalán nem mérték fel annak súlyát.

„Úgy vélték, hogy az [...] csak ürügy arra, hogy politikai ellenfeleik eltereljék a figyelmet a korabeli magyar társadalom feszültségeiről, kiáltó ellentmondásairól.” (Pelle 2001, 92.) Ebből kifolyólag a magyar ellenzék az intézményesülő antiszemitizmust nem bírálta. Pedig a Horthy-korszakban az egyházak által is mindvégig támogatott kormánypártnak és a szélsőjobboldalnak a zsidóellenességen kívül alig volt más „üzenete” a társadalom számára.

Az antiszemita közbeszéd és közszellem általánossá válásában – mindenekelőtt katolikus részről – óhatatlanul szerepet vállaltak az egyháziak. További kutatások kellenének ahhoz, hogy mind református, mind evangélikus részről a szerepvállalások mértékét meg lehessen határozni. Sokkal kisebb társadalmi és demográfiai súlyuk miatt politikai befolyásuk is mérsékeltebb volt.

Horthy Miklós tulajdonképpen a régi, ismert, feudális „rendet” állította vissza. Az 1930-as években pl. mintegy félezer család tartott a kezében minden hatalmat Magyarországon. A XIX. századhoz képest azonban, amikor a nemzet fogalma nagyjából a nemességet jelentette, ezt a nemzetfogalmat kiterjesztették az ország egész lakosságára; vagyis a magyarul beszélő, magyar etnikumú szegényekre és nincstelenekekre is, akiknek egyébként semmiféle beleszólásuk nem volt az ország és a társadalom dolgaiba.

Horthy a rendszer politikai és nemzeti ideológiáját a kereszténységre alapozta, amely lényegében véve faji kategória lett; a „zsidó” ellentéte.<sup>8</sup> Megerősítette a társadalomra gyakorolt egyházi befolyást; miközben, a privilégiumokért cserébe, az egyházak részéről elvárta a feltétlen támogatást. És ezt meg is kapta, ahogy az a kassai orsolyita Angelinum évkönyvének „Vezérünk: Horthy Miklós” című írásából kiderül:

A történelem minden időben ítéletet mond az előző korok nagyjairól. Kiemel a feledés sötétjéből egy-egy nevet és rámutat: íme, ez volt a nagy ember, aki megértette korának szükségletét! Őt kellett volna követnünk...!

Csak néhány esetben történt úgy, hogy az igazi, a gondviselészerű férfiút már saját korában megértette és megbecsülte népe. A történelemnek csak igazolnia kellett a nemzet rajongó szeretetében megnyilvánuló ítéletet.

Ilyen szeretet, az egész nemzet boldog szeretete övezi láthatatlan glóriaként a mi Vezérünk alakját. Ahol megjelenik, felragyognak a szemek, mert hőst láthatnak: a béke és rend hőségét. Ha megmagyarázni nem is tudja az egyszerű nép, de a magyarság minden rétege érzi, hogy ő állította helyre a haza külső becsületét a szörnyű süllyedés után. A magyar államalkotás hősi kezdetéhez tért vissza: vitézi szellemből teremtett újra államot, amikor a polgári társadalom széthullott. Hadvezéri erényeivel; az áttekintés és előrelátás ritka adottságával sikerült a válságos időkben is megtalálni a kivezető utat

és megakadályozta, hogy szélsőséges magyar kedélyünk vakmerő kalandokra ragadjon és a fejünkkel akarjunk sziklát törni, vagy a csüggedő megalkuvás sivatagjában eltévedjünk. Az ősi magyar bölcsesség áldott ereje hatotta át mindenkor, megmutatva a szükséges kockázat és az okosság kettős követelményéből eredő helyes irányt, amelyet húsz éve követ a nemzet.

Vezérünk ünnepi évének legszebb ünneplése legyen a magyar nemzet megértése és az elhatározása, hogy továbbra is ezen az úton fog járni mindaddig, míg újra a jó Isten adta koszorú: a Kárpátok koszorúja övezi a Kelet kapujában őrt álló Magyarországot! (Szent Orsolyarendiek... 1940, 3–4)

A Horthy-korszak első évétől tetten érhető antiszemitizmus tulajdonképpen annak a zsidóságnak az asszimilációját kérdőjelezte meg, amelynek köszönhetően a magyarság többségnek mondhatta magát Magyarországon, és amely – a németek mellett – markánsan hozzájárult a magyarországi modernizációhoz, polgárosodáshoz és iparosodáshoz.

### *Katolicizmus és antiszemitizmus*

A katolicizmus és az antiszemitizmus erős összefonódása tulajdonképpen a zsidóság emancipációját lehetővé tevő dualizmus idején következett be. Ebben jelentős szerepet játszott a liberális Wekerle-kormány törvénykezése. Egyrészt a polgári házasságkötést bevezető 1894. évi XXXI., másrészt pedig az 1895. évi XLII. törvénycikk, amely az izraelita vallást bevett vallásnak nyilvánította, megteremtve a zsidóság polgári és vallási egyenjogúságát. Az ebben az időben megalakult Katolikus Néppárt, mivel a recepció törvényt nem volt képes megakadályozni, gyakorlatilag azonnal zászlajára tűzte a törvény eltörléséért való küzdelmet, és programjába lényegében beépítette az antiszemitizmust (Hanebrink 2006).<sup>9</sup> A Néppárt számára ugyanis a legfőbb problémát az jelentette, hogy a törvény lehetővé tette a (keresztények számára is) a zsidó vallásra való áttérést. A Néppárt küzdelmét nem koronázta siker. A törvény eltörlésére csak 1942-ben került sor (1942. évi VIII. tc.), amikor is az izraelita felekezetet visszaminősítették „elismertté”, és egyben megtiltották a bevett vagy elismert vallásfelekezetből való betérést (5. §). Sokatmondó, hogy a törvény vitájában a keresztény egyházak egyetlen főpapja sem szólalt fel. Vélelmezhetően azért, mert nem elleneztek a visszaminősítést.<sup>10</sup>

Gergely Jenő szerint, „az ellenforradalmi korszak katolicizmusát a katolikus szerzők többsége egyfajta reneszánsznak tekinti, amelyben barokk pompával virágzott ki ismét a katolikus egyház és annak a társadalom szinte minden kis részét átható közéleti tevékenysége”. A valóságban azonban ez túlszervezettséget (szigorú alárendeltséget, szétaprózódást és belső rivalizálást), illetve társadalmi felszíniességet jelentett. A „legtöbb

országosnak mondott mozgalomnak csak a központja élt, szervezete azonban nem működött. A hatékonyabb fórum az egyházmegye volt, ez viszont nem tudott országos szerepkört vállalni.” Ugyanakkor „az exkluzív katolikus jelleg nem vonzott tömegeket, a hierarchikus alárendeltség [pedig] megölte az autonóm kezdeményezőkézséget”. Arról nem is beszélve, hogy az irányítást a klérus, a reprezentatív funkciókat pedig a „mélyégesen konzervatív szemléletű” világiak, döntően arisztokraták töltötték be. Ebből természetesen az is következett, hogy a Horthy-korszakban a katolikus intézményhálózatot anyagilag nem a hívők, hanem a nagyjavadalmasok adományai, a katolikus alapok és az államsegélyek tartották fenn (Gergely 1984, 23–24).

A Horthy-korszak tartalom nélküli vallási formák uralta magyar társadalmában, ahol a kötelező hitoktatás ellenére alacsonynak mondható a szélesebb tömegek vallási, teológiai iskolázottsága, nem véletlen, hogy teret nyert az organikus nemzetfelfogás és nemzeti ideológia. A kereszténység a lélek szerepét volt hivatott betölteni a vérségi leszámazás alapján meghatározott magyar nemzetben. Tulajdonképpen egy olyan, pogány elemekkel telt magyar nemzeti kereszténység bontakozott ki, amelynek problémásságát a korabeli egyházak/egyháziak nem érzékelték. Ezt jól tükrözi az a tény, hogy a Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna (1881–1923) által megfogalmazott „Magyar Hiszekegy” – „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában: / Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában! Ámen.” – gond nélkül részévé válhatott nem csupán a hivatalos rendezvényeknek, de a különböző vallási/liturgikus eseményeknek is. A revíziót, a régi határok helyreállítását lényegében az isteni csodától várták, azért imádkoztak, s amikor ez Adolf Hitler jóvoltából megvalósult (bécsi döntések 1938-ban és 1940-ben), akkor ezt Isten akaratának és művének tekintették.<sup>11</sup>

Vitathatatlan tény, hogy a két világháború között az egyházi, különösen pedig a katolikus elit szerves részét képezte a Horthy-rendszer politikai és gazdasági elítjének (az egyháziak tagjai voltak a törvényhozói hatalomnak, illetve a megyei és városi törvényhatósági bizottságoknak). Ily módon megkerülhetetlen annak elmélyültebb vizsgálata, hogy mi is volt valójában a szerepük a korszakot uraló antiszemitizmusban. A kérdés relevanciáját egyébként az adja, hogy Prohászka Ottokár székesfehérvári püspöknek (1858–1927) meghatározó szerepe volt az első, lényegében már faji jellegű „zsidótörvény” (XXV. tc.) 1920-as megszületésében (Fazekas 2011, 78–105; Kovács 2012).<sup>12</sup> Hiszen már 1918-ban világosan fogalmazott: „A zsidókérdést, melyet nem vallási szempontból vesszük, hanem a közérkölcsiség, a közszellem, a keresztény kultúra, a népjólét nagy kérdésének tartjuk, főleg Magyarországon, hol a zsidó szellem óriási tényerése a szociális és erkölcsi alapok megromlását okozza és állandóan ezt pusztítja [...] És ezért fog napirenden maradni a zsidókérdés, nem mint vallási kérdés, hanem mint fajunk és nemzetünk jövőjének kérdése.” (Idézi Pelle 2001, 19.) És tényleg napirenden is

maradt egészen 1944-ig, amikor megteremtődött a „végleges megoldás” lehetősége. Ez azonban elsősorban azért volt lehetséges, mert 1920-tól a magyar rendi nemzetfogalmat és nemzetfelfogást felváltotta az etnikai nemzetfogalom és felfogás, amelyet végeredményben maguk a keresztény egyházak is magukévá tettek. Az így meghatározott magyar nemzetbe, amelybe felvették a trianoni határokon kívülre került magyarokat, a zsidók egyszerűen nem fértek bele. Ezt a tényt legérzékletesebben a megkeresztelkedett (konvertita) magyar zsidók – máig feldolgozatlan! – tragédiája bizonyítja.<sup>13</sup> Oberndorf Elek, mohácsi evangélikus tiszteletes 1944-ben pl. a következő szavakkal igyekezett közbenjárni három kikeresztelkedett zsidó nő érdekében: „Tudom azt, hogy a zsidóság egy idegen test volt a nemzet testén, amelyet el kellett távolítani. Nem is ez ellen, hanem ennek módja, a kivitel módja ellen van minden jóérzésű magyar embernek kifogása. Én most panaszainkat kizárólag Istentől reám bízott zsidó fajú, protestáns testvéreimre korlátozom. [...] sohasem voltam zsidóbarát, de barátja és testvére vagyok azoknak, akik egygyé lettek velem a Krisztusban.” (Braham 2002, 280.)

Helytálló tehát az a megállapítás, hogy „1920. szeptember 2-a fordulópont a magyarországi többségi társadalom és az országban élő zsidók kapcsolatának történetében. E napon a magyar kormány felelős minisztere, Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter a Nemzetgyűlésben gyökértelen, nemzetietlen elemnek nyilvánította a magyarországi zsidóság egészét. Leszögezte, hogy a zsidók alkalmatlanok az egyetemet végzett diplomás értelmiség legalapvetőbb feladatának ellátására, vagyis arra, hogy a magyar nemzeti intelligencia szerepét betöltsék. Mindezt Haller faji alapon, megkérdőjelezhetetlen axiómaként jelentette ki” (Frojimovics 2011, 233).

Prohászka püspök mellett azonban van a Horthy-korszak katolicizmusának egy másik prominens alakja is, aki hasonlóképpen markáns befolyást gyakorolt, és nem tompította, hanem éppenséggel erősítette és fokozta az antiszemita hangulatot és közszellemet. Ő nem más, mint a „sajtóapostolként” is számon tartott jezsuita Bangha Béla (1880–1940), a Központi Sajtóvállalat megteremtője (1918). Meggyőződése szerint, a katolikus egyháznak két fő ellensége volt: a zsidóság és a szocializmus. Ezért már 1920-ban egy „zsidómentes”, „zsidótlanított” Magyarország szükségességét vizionálta (Bangha 1920).<sup>14</sup> Bangha azonban nem osztotta a nemzet faji koncepcióját. Inkább a földrajz és a történelem kialakította közösség kulturális és morális aspektusát hangsúlyozta (Gergely 1989, 74–100; Gárdonyi 2005, 193–204; Sipos Balázs 2011, 90–97). A korabeli keresztény egyházakon belül érzékelhető eltérő koncepciók, a fények és árnyak különböző árnyalatait azonban csak széles körű, forrásokra alapozott kutatások lennének képesek feltárni és kidomborítani.<sup>15</sup> Ezek egyelőre hiányoznak.<sup>16</sup>

Az azonban mindenképpen megállapítható, hogy a keresztény egyházak mint intézmények, a Horthy-korszakban kifejtett intellektuális

és pasztorális tevékenységükkel – döntően hallgatásukkal, a fellépés elmulasztásával – hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar társadalom mentálisan ráhangolódott a zsidótörvények és zsidóellenes rendelkezések tömkelegének (mintegy 267-nek) az elfogadására (1938-tól folyamatosan), illetve később passzívan asszisztált az 1944-es deportálásokhoz, amiből számosan igyekeztek azonnali anyagi hasznot is húzni (földek, vállalkozások, javak megszerzése) (Kádár–Vági 2005).

A magyar történetírás napjainkig nem szentelt kellő figyelmet annak a ténynek, hogy az első zsidótörvény (1938. évi XV. tc.) elfogadása<sup>17</sup> – amelyet egyébként a keresztény egyházfők is megszavaztak – egy kettős katolikus szentív (eucharisztikus és Szent István Jubileumi Év) kellős közepén, a központi ünnepek ideje alatt történt,<sup>18</sup> amely a maga teljességében tette nyilvánvalóvá, hogy a nemzeti-keresztény kurzusban állam és egyház(ak) szerves egységet alkotnak (Huszár 1938, 14–16). Az előzmények ismeretében nem is annyira meglepő, hogy ez sem a kortársaknak, sem a későbbiekben nem tűnt fel. Hiszen az egyházi vezetők a második zsidótörvényt (1939. évi. IV. tc.) is megszavazták, jöllehet az már kifejezetten érintette a konvertitákat; a harmadikat azonban (1941. évi XV. tc.), amely alapjaiban kérdőjelezte meg a házasság szentségét, már mégsem.

A korabeli mentalitást kifejezően tükrözi Makray Lajos és Reibel Mihály katolikus plébánosok, az Egyesült Keresztény Párt pap képviselőinek magatartása, akik a második zsidótörvény elfogadásakor a konvertita zsidóknak nem konkrét védelmet, hanem erkölcsi vigaszt kínáltak: „Mi nem tagadjuk meg őket – mondták –, mi nem rekesztjük ki őket a keresztény szeretet közösségéből, mi egyenlő értékű testvéreknek tartjuk őket, és megértő lélekkel állunk mellettük a súlyos áldozat vállalásában. Hisszük, hogy a keresztységben nyert kegyelem erőt ad nekik arra, hogy ezt a nehéz keresztet megroskadás nélkül tudják hordozni, és mi nem fogunk megszűnni érdekükben, igazságaik érdekében továbbra is dolgozni és harcolni.” (Idézi Gergely 2005, 79.)

A deportálások idején ez vajmi kevésnek bizonyult. A vidéki konvertita zsidók döntő többségét ugyanis szintén bevagonírozták (Katona et al. 2004, 155–156).<sup>19</sup> Az is sokatmondó, hogy a zsidómentők, a Világ Igazai között aránylag csekély (kevesebb, mint 40) a magyar egyházi státuszú személyek száma (Lebovits 2007). A keresztény egyházi vezetők pedig végül nem szólaltak meg (Szenes 1994)! Ezért is tekinthető helytállónak az a megállapítás, miszerint: „A keresztény egyházakat súlyos felelősség terheli a magyarországi holokausztért. A zsidósággal kapcsolatos magatartásuk az egyházak tradicionálisan jelentős tekintélye miatt erősen befolyásolta a közvéleményt. A gyűlöletkeltést nemhogy kárhoztatták, hanem éppen erősítették, és a zsidók sorsa iránti passzivitásban [példát] adtak. Az a tény, hogy a magyar társadalom többsége a »végső megoldás« kivitelezését passzívan végignézte, illetve annak nem kevesen aktív résztvevőivé váltak, a keresztény egyházak magatartásán is múlt.” (Nagy 2011, 102. Lásd még Herczl 1993.)

Összegzőképpen elmondható, hogy a Horthy-rendszer összeomlása, erkölcsi értelemben, lényegében maga alá temette a keresztény egyházakat is. Ezzel a teherrel élték át tehát az államszocializmust, amellyel markánsan együttműködtek. Az ellentmondásos, soha fel nem dolgozott múlt mára nagymértékű kompenzációs kényszert generált, és teljessé tette a politikának való kiszolgáltatottságot. A múlttal való szembenézés következetes elutasítása egyben azt is jelenti, hogy a példaértékű egyéni életpályák kutatása sem kívánatos. Hiszen a fény és az árnyék szétválaszthatatlanok. Akkor már inkább a sötét és a félhomály. Ez az oka annak, hogy a Horthy-korszak egyházi vonatkozású kutatásai tulajdonképpen még mindig váratnak magukra. Ezek nélkül pedig csak részben érthető meg mind az államszocializmus,<sup>20</sup> mind pedig a rendszerváltás utáni időszak egyházpolitikája, az egyházak és a politika bonyolult és változó viszonyrendszere.

A Horthy-korszak egyházi vonatkozásainak romsicsi elhallgatása akár a történelem tagadásának is nevezhető. Hiszen „történelem csak akkor van, ha tudunk róla, ha beszélünk róla” (Komoróczy 2000, 134). Az egyházak álláspontja, magatartása érthető. De mi az oka annak, hogy sem a magyar történészszakma, sem maga a társadalom nem akar tudni ezekről a kérdésekről? Elképzelhető, hogy valójában nem kíván szembenézni a tényleges és valós múlttal?

### Jegyzetek

- <sup>1</sup> Az érdeklődés középpontjában szinte kizárólag Prohászka Ottokár, székesfehérvári püspök, áll. Egy másik, érdeklődésre szintén számot tartó központi kérdés a legfelsőbb egyházi vezetők magatartása a zsidótörvények megszavazása idején (1938–1942). Ugyanakkor nagy hangsúly helyeződik az egyházi zsidómentésre is, ahol gyakorlatilag ugyanaz a néhány név kerül rendszeresen előtérbe: Éliás József (református), Sztehlo Gábor (evangélikus), Salkaházi Sára (katolikus). Ezzel a három meghatározó témával gyakorlatilag ki is merül az egyházakra vonatkozó, rendkívül aránytalanul mondható bibliográfia.
- <sup>2</sup> Adriányi Gábor szerint pl. „aki az Egyházban nem Krisztus titokzatos testét látja a világban az idők végezetéig, az az Egyház lényegét sosem fogja megérteni, és a történelmi ábrázolásban a lényeg fölött el fog siklani”. Adriányi Gábor: *Az Egyháztörténet kézikönyve*. (Szent István kézikönyvek, 5), Budapest, Szent István Társulat, 2001, 25–26. Lásd még Schütz Antal: *Isten a történelemben*. Budapest, Szent István Társulat, 1934; Tuba Iván: *A történelem teológiai értelme*. Budapest, Jel Kiadó, 2006. Ezt a szemléletmódot a protestáns egyháztörténészek is magukénak érzik. Elsősorban azért, mert a teológiai szemlélet a történelmet tulajdonképpen üdvtörténetként fogja fel. Nem véletlen, hogy a protestánsok számára az újszövetségi idők (kb. az első évszázad) és a Reformáció (XVI. sz.) közötti időszak (mintegy 1400 év) többnyire érdektelen.
- <sup>3</sup> Ezt egyébként az érzékelteti a legkiválóbban, hogy az ELTE-n a magyarországi (mindenekelőtt katolikus) egyház (elsősorban XX. századi) tudományos kutatását személy szerint Gergely Jenő képviselte. Az ő halálával (2009. dec. 10.) az egyház iránti történelmi érdeklődés gyakorlatilag megszűnt. Máskülönb az



- egyetemes történeti tananyagban a kereszténység története csak nagyon esetlegesen van jelen. Legmarkánsabban talán az összefüggések hiányoznak. Lásd még Jakab Attila: Az egyháztörténet a teológia és a történetírás metszéspontjában. *Korunk* (Kolozsvár) 17, 2006/12, 23–28. Nagyon tanulságos áttekinteni az *Egyháztörténeti Szemle* repertóriumát is ([www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szerzo.htm](http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szerzo.htm)).
- 4 Ilyen típusú megközelítésre példa Spannenberger Norbert: A politikai katolicizmus. In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, Osiris Kiadó, 2009, 186–213.
  - 5 Megítélésem szerint mind a Köztársaság, mind pedig a Tanácsköztársaság tudományos igényű – és főképpen politikai előítéletektől mentes – történeti feltárása vonatkozási pontként szerepelnek, és így döntéshozatalukban és helyzetértékelésükben véleményalkító, sőt cselekvést befolyásoló erővel bírnak, mert ők maguk általában privilegizált cselekvési lehetőségek, sőt források birtokában vannak». Anton Sterbling: Elitenwandel in Südosteuropa. Einige Bemerkungen aus elitentheoretischer Sicht. In Wolfgang Höpken – Holm Sundhaussen (Hrsg.): *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. (Südosteuropa Jahrbücher, 29), München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1998, 36. Idézi Horváth Sz. F.: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. (Magyar kisebbség könyvtára), Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó 2007, 28.
  - 6 1919 tavaszán Prohászka Ottokár, a bécsi *Das Neue Reich* hetilapban megjelentetett kétrészes írásában, lényegében ezt a gondolatot fejti ki.
  - 7 Ebben a Néppártban kezdte politikai pályafutását Andrej Hlinka (1864–1938), a Szlovák Néppárt alapítója (1905).
  - 8 A kérdést érdemben soha senki nem vizsgálta.
  - 9 Madarász István kassai megyéspüspök szavai az Észak-Erdély hazatérésért tartott hálaadó szentmisén: „Hálát adunk a Mindenható Jószágos és Igazságos Istennek azért, hogy igaz ügyünket diadalra vitte és kardcsapás nélkül újabb területet juttatott vissza a megcsonkított Hazának”. *Felvidéki Ujság* III. évf., 205. sz., 1940. szeptember 9., hétfő, 2.
  - 10 Egyébként az sem érdektelen, hogy milyen törvénykezési kontextusban született ez a törvény: botbüntetés bevezetése (1920/XXVI.), kormányzói jogkör kiterjesztése (1920/XVII.), földreform (1920/XXXVI.), felhatalmazás – indemnitás (1920/XXVII.). A törvényre vonatkozóan lásd még Karady Victor – Nagy Peter Tibor (eds.): *The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. (Research Reports

- in Central European History, 1) Past Inc. Budapest, Centre for Historical Research, History Department of the Central European University, 2012.
- <sup>13</sup> Egyébként egy 1925-ös, a Népszövetséghez intézett magyar kormányjegyzék világossá tette, „hogy a magyar állam a keresztény hitre tért zsidókat nem kereszténynek, hanem zsidónak tekinti akkor is, ha papírjaikon keresztény vallás szerepel. A törvényes kiterés legitimitását és jogkövetkezményeit nem ismeri el, ezért a keresztény hitre tért zsidókra végső soron nem a keresztényekre, hanem a zsidókra vonatkozó jogok, illetve megszorítások érvényesek”. Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvos, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest, Helikon Kiadó, 2001, 78.
- <sup>14</sup> Bangha Béla más munkái: *Katholizmus und Judentum*. In *Klärung in der Judenfrage*. Wien–Leipzig, Rheinhold, 1934, 9–125; Bangha Béla – Iványi János – Pataky Arnold: *A katolicizmus és a zsidóság: vallástörténeti előadások*. Budapest, Magyar Kultúra, 1939.
- <sup>15</sup> Figyelemre méltó forráskiadvány pl. Bangha páter naplóinak közzététele, amelyek az embert világítják meg. Lásd Molnár Antal – Szabó Ferenc SJ: *Bangha Béla SJ emlékezete*. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – Távlatok, 2010. Ez természetesen még erőteljesebben rávilágít annak szükségességére, hogy mindenképpen fel kellene tárni eszméinek a katolikus közegekre és a közvéleményre gyakorolt hatását.
- <sup>16</sup> A kutatást nehezíti a történeti szempontokat és módszertant háttérbe szorító politikai, egyházi és érzelmi megfontolások erőteljes megnyilvánulása. A kérdésről lásd Mózessy Gergely: *Prohászka Ottokár zsidóellenességéről. Egyháztörténeti Szemle*, 9, 2008/4, 125–132.; Fazekas Csaba: *Prohászka Ottokár zsidóellenességéről. Egyháztörténeti Szemle*, 9, 2008/4, 133–155.; Mózessy Gergely: *A Prohászka-disputához. Egyháztörténeti Szemle*, 10, 2009/1, 113–117.
- <sup>17</sup> Pontosan úgy, mint 1920-ban, a zsidótörvény egyben más törvények elkendőzésére is szolgált: a képviselő-választási jog szűkítése (1938/XIX.), a sajtószabadság (1938/XVII.), valamint az egyesülési szabadság (1938/XVII.) korlátozása.
- <sup>18</sup> Miközben a parlamentben a zsidótörvényről vitáztak, az államrendőrség szentáldozott a Bazilikában (május 22.). A zsidótörvény életbe lépésével, mondhatni, egy időben pedig Eugenio Pacelli pápai legátus (a későbbi XII. Pius pápa) ünnepi szentmisét celebrált a Hősök terén, majd eucharisztikus körmenetet tartottak a fővárosban (május 29.).
- <sup>19</sup> Hamvas püspök pl. a deportálás napján (1944. június 16-án) próbált meg fellépni a szegedi gettóban levő konvertiták érdekében. Lásd „Hamvas Endre csanádi püspök levele a szegedi főispánhoz” (*Csongrád ML V. B. 1401. b. 9117/1944. sz.*).
- <sup>20</sup> A történeti diskurzust döntően az együttműködés, illetve a szenvedés és üldöztetés elkülönülő narratívái uralkodnak, pedig a valóságban ezek együtt léteztek a legkülönbözőbb összetételben és színárnyalatban, még az egyes egyének életpályájában is.

#### Hivatkozott irodalom

- Bangha Béla 1920: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Budapest, Szent István Társulat
- Randolph L. Braham 2002: *Magyarország keresztény egyházai és a Holokauszt*. In uő: *A Holokauszt. Válogatott tanulmányok*. H. n., Láng Kiadó

- Braham, Randolph L. 2005: Gondolatok a magyarországi holokausztról hatvan év után. In Molnár Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó
- Braham, Randolph L. 2010: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. 1–2. kötet, Budapest, Park Kiadó
- Fazekas Csaba 2011: Prohászka Ottokár és a numerus clausus. In Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület
- Frojmimovics Kinga 2011: „Mételyes már közéletünk, és fojtó-fullajtó lett levegője”. A numerus clausus magyarországi rabbik templomi beszédeiben. In Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület
- Gárdonyi Máté 2005: Az antiszemizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében. In Molnár Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, Budapest, Balassi Kiadó
- Gárdonyi Máté 2007: Üldöztetés és felelősség. A magyar Holokausztról egyházi szemmel. In Mártonffy Marcell – Petrás Éva (szerk.): *Szétosztott teljesség*. A hetvenöt éves Boór János köszöntése, Budapest, Hét Hárs – Mérleg
- Gergely Jenő (szerk.) 1984: *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Gergely Jenő 1989: *Katolikus egyház, magyar társadalom, 1890–1986 – Prohászka-tól Lékaig*. Budapest, Tankönyvkiadó
- Gergely Jenő 2005: A keresztény pártok és a „zsidókérdés”, 1938–1944. In Molnár Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó
- Hanebrink, Paul A. 2006: *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism and Antisemitism, 1890–1944*. Ithaca – London, Cornell University Press
- Herczl, Moshe Y. 1993: *Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry*. New York – London, New York University Press
- Huszár Károly 1938: A XXXIV Eucharisztikus Kongresszus főünnepségei. *Budapesti Egyházközségek Tudósítója*, 2. évf. 1.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán 2005: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó
- Katona Csaba – Ólmosi Zoltán – Oross András – Soós László – P. Szigetváry Éva – Szabó Dóra – Varga Katalin (összeállította) 2004: *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetéhez, 1938–1945*, Budapest, Magyar Országos Levéltár
- Komoróczy Géza 2000: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. (Osiris zsebkönyvtár), Budapest, Osiris
- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest, Helikon Kiadó
- Kovács M. Mária 2012: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó
- László T. László 2005: *Egyház és Állam Magyarországon, 1919–1945*. Budapest, Szent István Társulat
- Lebovits Imre 2007: *Zsidótörvények – zsidómentők*. Budapest, Ex Libris Kiadó
- Nagy V. Rita 2011: *Teológia és antiszemizmus: Krisztus megfeszítésétől a 20. századig. Az amillennizmus és hatása a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaira (1840–1941)*. Budapest, József Műhely Kiadó

- Pelle János 2001: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944.* Budapest, Európa Könyvkiadó
- Prohászka Ottokár 1918: Felvetett zsidókérdés. *Alkotmány*, június 22.
- Romsics Ignác 1999: *Magyarország története a XX. Században.* Budapest, Osiris Kiadó
- Romsics Ignác 2007: A 20. századi Magyarország. In uő (főszerk.): *Magyarország története.* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Romsics Ignác 2011: *A 20. század rövid története.* Budapest, Rubicon-Ház
- Sipos Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat.* Budapest, Argumentum, 2011
- Spannenberger Norbert 2009: A politikai katolicizmus. In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Budapest, Osiris Kiadó
- Szenes Sándor 1994: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések.* Dr. Nyíri Tamás előszavával, Budapest
- Szent Orsolyarendiek Kassai Angelinum Leánynevelő Intézet R. K. Leánygimnáziumának (fennállása 4. évében) és R. K. Leányliceumának (fennállása 2. évében) Évkönyve az 1939–40. iskolai évről.* Kassa, 1940

(A tanulmány a bochumi *Ruhr-Universität Käthe Hamburger Kolleg* „Dynamics of the History of Religions between Asia and Europe” programja keretében 2013. április 11-én megtartott „Shadows and Lights. The Involvement of the Hungarian Catholic Clergymen in Anti-Semitism and Holocaust in the Horthy Era [1920–1944]” c. előadás magyarított változata [[www.khk.ceres.ruhr-uni-bochum.de/en/news/all/en-20130411-video-attila-jakab](http://www.khk.ceres.ruhr-uni-bochum.de/en/news/all/en-20130411-video-attila-jakab)]. A meghívásért köszönettel tartozom Prof. Dr. Perczel Istvánnak. Az előadás és a tanulmány az *International Holocaust Remembrance Alliance* [[www.holocaustremembrance.com](http://www.holocaustremembrance.com)] által 201–2013-ban támogatott és a *Civitas Europica Centralis* [<http://www.cecid.net/>] által koordinált, „The relationship between the historical churches and the Jewish community in Czechoslovakia and Hungary from 1920 until the Holocaust” c. nemzetközi kutatási projekt keretében készült.)



Csúcsfej (2011)